

*А. П. Москаленко,
канд. психол. наук*

*Andrej P. Moskalenko,
Ph. D. in Psychology*

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-ОПЕРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ МВС

The article defines conceptual provisions of psychological securing of executive official activity of organs of internal affairs. The author proposes the definitions, major principles, aims, directions, organizational aspects necessary to create an effective system of psychological provisions of executive effective activity of organs of internal affairs.

Зміни, що відбуваються в соціально-політичному та економічному житті країни в останні роки, обумовили нові тенденції у функціонуванні та розвитку правоохоронних органів. З одного боку, – це рух до стандартів реальної демократії, що базується на забезпеченні прав і свобод громадян, пошуку шляхів підвищення ефективності роботи органів внутрішніх справ, посиленні боротьби зі злочинністю, захисті економіки від кримінального тиску. У зв'язку із цим підвищуються вимоги до особистості працівника ОВС, його правосвідомості, моральних та професійних якостей, загострюються проблеми кадрової політики. З іншого боку, – це нестабільність умов праці, недостатній рівень забезпечення діяльності ОВС, що тягне за

собою зростання серед працівників незадоволеності працею, втрату віри в позитивні зміни в майбутньому і, як наслідок, послаблення професійної мотивації. Все це, у свою чергу, обумовлює плінність кадрів, вимивання професійного ядра, випадки недоброякісного виконання службових завдань та порушення дисципліни і законності.

Зазначені проблеми мають системний характер, тобто є взаємозалежними. Слід визнати, що швидкість, з якою відбуваються зміни в суспільстві, набагато перевищує швидкість змін у правоохоронній системі. Складається враження, що ефективність діяльності органів внутрішніх справ досягається сьогодні значною мірою не *завдяки* (високому професіоналізму, міцному професійному ядру, чіткій і ефек-

тивній системі усіх видів та рівнів забезпечення діяльності), а, скоріше, *всупереч* (недосконаlostі законодавства, недостатньому рівню забезпеченню, нестабільності, слабкості професійного ядра та ін.). Система перебуває в певному напруженні, і, судячи з усього, це напруження наближається до своєї межі. При цьому прогнози на майбутнє є досить невизначеними.

У даній ситуації зростає роль системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС. Доцільність її визначається нагальною потребою системи ОВС у створенні умов для ефективного виконання кожним працівником своїх службових обов'язків.

Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС є функцією Центру практичної психології ДРП МВС України, центрів (груп) практичної психології при ГУМВС, УМВС, УВСТ. Центри включають групи професійного психологічного відбору та професійної орієнтації, психологічного супроводження оперативно-службової діяльності, професіографічних обстежень, психопрофілактичної роботи в органах і підрозділах. Діяльність їх регламентується низкою нормативних документів, основними з яких є Концепція психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України (затверджено рішенням Колегії МВС України від 5.02.97 р. № 2 км/2), наказ МВС України від 5.04.2001 р. № 336 "Про заходи щодо реорганізації служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України", наказ від 24.11.2003 р. № 1460, в якому зібрана значна кількість положень щодо діяльності психологічної служби.

На жаль, незважаючи на значну кількість нормативних актів, методів та напрямів роботи, які пропонуються, все ще не існує єдиного підходу до змісту та організації психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС. Сьогодні не можна стверджувати, що психологічна служба в ОВС працює згідно з єдиною концепцією та охоплює необхідні ключові напрями. Організація і здійснення професійної діяльності ще недостатньо спирається на комплекс наявних психологічних знань про формування особистості професіонала.

Серед факторів, які гальмують розвиток психологічної служби, часто називають економічні (недостатнє матеріально-технічне забезпечення), психологічні (нерозуміння ролі цієї служби в удосконаленні професійної діяльності правоохоронців) і концептуальні (відсутність чітких теоретичних уявлень про принципи, зміст та методи діяльності) [1]. Що стосується першої причини, то її усунення мало залежить від можливостей правоохоронних органів. Друга і третя причини є взаємопов'язаними. Розкривши концептуальні основи діяльності психологічного забезпечення (тобто керівні ідеї для його визначення), можна змінити статус психологічної служби, максимально використовувати її можливості. Саме концептуальному підходу до організації психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності і присвячена ця стаття.

Зазначимо *основні положення та принципи*, якими необхідно керуватись у розробці й організації процедур психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності і дотримання яких об'єктивно визначає його ефективність.

1. Головним у психологічному забезпеченні оперативно-службової

діяльності є повне та комплексне врахування людського фактора. Для цього необхідне проведення психологічних досліджень і використання їх результатів у підготовці, організації і здійсненні діяльності не тільки психологами, але й керівниками усіх рівнів, а й спеціалістами основних професій системи ОВС.

2. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників ОВС повинно здійснюватись у межах взаємопов'язаних, розподілених у часі і послідовно змінюючих одна одну психологічних проблем, таких як професійне самовизначання, професійна підготовка, професійна адаптація, виконання професійних обов'язків, підвищення професійної кваліфікації, звільнення на пенсію, адаптація до нових умов життєдіяльності, що вказує на його наскрізний характер.

3. Як система науково-психологічного забезпечення практики психологічна служба являє собою три ієрархічних рівні:

- вищий: уточнення завдань психологічного забезпечення і їх документальне оформлення, розробка і затвердження методів;
- середній: оперативне вирішення питань, що виникають;
- нижній, або основний: психологічно грамотне вирішення повсякденних завдань.

4. Психологічне забезпечення має профілактичну і розвиваючу спрямованість, пов'язану з набуттям працівниками професійної компетентності, розвитком навичок самовдосконалення та внутрішньої активності щодо професійного зростання.

5. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності

ОВС, серед багатьох інших видів забезпечення (кадрове, науково-методичне, ресурсне, фінансове, інформаційне, соціальне, оснащення технічними засобами), є одним із засобів підвищення її ефективності.

6. Психологічне забезпечення, на відміну від інших видів забезпечення, орієнтоване на створення оптимальних психологічних умов, в яких кожний працівник може ефективно виконувати свої службові обов'язки, підвищення соціально-психологічної компетентності працівників і надання психологічної допомоги як окремій людині, так і групі, організації.

7. Психологічне забезпечення відбувається в полі взаємовідносин працівників з оточенням під час виконання своїх функціональних обов'язків.

8. Психологічне забезпечення є інтегрованою частиною оперативно-службової діяльності. Воно охоплює цілі, зміст, технології цієї діяльності і повинно орієнтуватись на її потреби.

9. Психологічне забезпечення спрямоване на всіх (керівники всіх ланок, працівники служб) і має бути послідовним та гнучким.

10. Психологічне забезпечення повинно бути ефективним і дійовим, базуватись на діяльнісному та особистісному підході, мати комплексний і системний характер.

11. У психологічному забезпеченні використовуються загальнопсихологічні методи: системний аналіз оперативно-службової практики; спостереження, експеримент, бесіда, анкетування; методи професіографічного аналізу діяльності; метод експертних оцінок; метод тестів; метод моделювання та ін.

Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності — це про-

цес використання результатів психологічної науки в розв'язанні комплексних завдань оперативно-службової діяльності.

Оперативно-службову діяльність необхідно розглядати як виконання системою органів внутрішніх справ своїх основних завдань, регламентованих законами і підзаконними актами.

Суб'єктом психологічного забезпечення є психологічна служба, тобто спеціалізовано керована система спеціальних структурних підрозділів і посад спеціалістів, які здійснюють цілеспрямовану роботу з психологічного забезпечення діяльності системи органів внутрішніх справ.

Об'єктом психологічного забезпечення є: організація, в даному випадку – система органів внутрішніх справ; підрозділи, що її складають; особистість працівника ОВС.

Мета психологічного забезпечення – створення оптимальних психологічних умов, за яких кожний працівник може ефективно виконувати свої службові обов'язки.

Забезпечення основних психологічних умов ефективної діяльності включає:

- створення сприятливого психологічного клімату, який визначається якістю організації професійної діяльності, наявністю продуктивного спілкування та взаємодії працівників на всіх рівнях;
- забезпечення можливості безперервного особистісного і професійного становлення і зростання працівників;
- забезпечення психічного та психологічного здоров'я персоналу;

- реалізацію в процесі роботи здібностей, можливостей та резервів кожного працівника;
- розвиток професійно важливих якостей.

Безумовно, ефективність психологічної служби залежить від багатьох компонентів, які її складають. Але саме створення і дотримання умов, які забезпечують професійний розвиток та ефективну діяльність, визначають основну спрямованість діяльності психолога. Це принципово відрізняється від поширеного нині підходу, згідно з яким основними цілями діяльності психологічної служби в ОВС вважаються психодіагностика та психокорекція. При всій важливості та необхідності діагностики і корекції, слід підкреслити, що якраз порушення умов, які забезпечують професійний розвиток і ефективну діяльність, заважає своєчасній реалізації здібностей та можливостей працівників і зумовлює необхідність спеціальної корекційної роботи.

Основними *напрямами психологічного забезпечення* оперативно-службової діяльності є:

1. Психологічне забезпечення роботи з персоналом органів внутрішніх справ.
2. Психологічне забезпечення оперативно-розшукової, слідчої діяльності та діяльності з охорони порядку.

Мета першого напрямку – оптимізація людського фактора в діяльності ОВС на основі інтеграції таких складових: а) вимог до працівника, б) рівня професійних здібностей, намірів і мотивації, а також в) задоволеності працею. Цей напрям передбачає вирішення таких *завдань*: професійна орієнтація і, зокрема, психологічний відбір кадрів; надання психологічної допомоги в розстановці та професійній

адаптації молодих працівників; підвищення психологічної компетентності і розвиток особистості працівників; діагностика морально-психологічного клімату в колективі і профілактика деструктивних явищ (конфліктів, порушення дисципліни і законності, суїцидів); психологічне забезпечення роботи з резервом кадрів на висунення та участь в атестації працівників; управлінське консультування; психологічне консультування працівників та членів їхніх сімей.

Мета другого напрямку – підвищення ефективності профілактики та розкриття злочинів, а також охорони громадського порядку за допомогою ресурсів психології. Даний напрямок включає такі *завдання*: вивчення соціально-психологічних явищ у регіоні, які впливають на стан правопорядку; психологічне консультування працівників під час вирішення поточних оперативно-службових завдань; проведення судово-психологічної експертизи; психологічне забезпечення несення служби в екстремальних умовах; психологічний аналіз пригод, випадків виникнення екстремальних ситуацій, застосування зброї та спецзасобів, нападу на працівників міліції, травматизму і загибелі працівників; психологічне забезпечення переговорної діяльності в ситуації захоплення заручників та загрози терористичних актів; розробку психологічних портретів серійних вбивць.

Тут слід відзначити, що в психологічній літературі, а також в нормативних документах використовують поняття «психологічне забезпечення» і «психологічне супроводження» без їх розмежування, тобто наділяють їх однаковим змістом. Однак, перше поняття є більш широким, ніж друге. Про «психологічне супроводження» можна

говорити, на наш погляд, лише стосовно конкретного напрямку, специфічної галузі застосування психологічного забезпечення, або окремих завдань, наведених вище.

Форми представлення ресурсів психологічної науки. Вони ж є *функціями* психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності.

1. Психодіагностична функція – цілеспрямоване вивчення індивідуальних особливостей особистості і соціально-психологічних явищ у групах. Психологічна діагностика проводиться з метою професійного відбору та атестації, визначення необхідності і спрямованості психологічного консультування та психокорекційної роботи, розвитку особистості. Як інструментарій у процесі психодіагностики використовуються методи бесіди, спостереження в значущих ситуаціях, вивчення продуктів діяльності, тестування та ін.

2. Психокорекційна – психологічний вплив на особистість з метою усунення негативних тенденцій в її розвитку.

3. Профілактична – цілеспрямована систематична робота психолога спільно з керівниками підрозділів з попередження негативних явищ серед особового складу, виявлення групи посиленої психологічної уваги (за різними підставами), проведення з нею психокорекційної роботи; контроль за дотриманням психологічних умов діяльності працівників; елімінація несприятливих психологічних факторів; своєчасна профілактика можливих порушень психологічного здоров'я працівників.

4. Психолого-педагогічна – цілеспрямована робота психолога з формування та розвитку професійно важливих якостей, умінь та навичок,

необхідних для виконання професійної діяльності, спеціальна психологічна підготовка, проведення соціально-психологічних тренінгів, сприяння саморозвитку особистості.

5. Просвітницька – підвищення компетентності і культури працівників у вирішенні психологічних проблем та розумінні сутності психологічної служби, прилучення їх до психологічних знань; формування потреб у психологічних знаннях у керівників, бажання використовувати ці знання в роботі з підлеглими чи в інтересах власного розвитку; формування у працівників потреби в самопізнанні та самовихованні.

6. Консультативна – надання конкретної допомоги працівникам та громадянам, які звертаються до психолога, в усвідомленні ними природи їхніх труднощів, в аналізі психологічних проблем та прийнятті власних рішень. Здійснюється в індивідуальній та груповій формах.

7. Інформаційно-аналітична, пов'язана з аналізом та оцінкою відомої інформації, складанням прогнозу розвитку ситуації в оперативно-розшуковій і слідчій діяльності; консультативна робота психолога з обслуговування спеціальних профілактичних заходів, розшукової діяльності, припинення злочинів; консультативна робота в процесі планування, дізнання і попереднього слідства; процесуальна діяльність як спеціаліста – учасника слідчих дій; процесуальна діяльність з підготовки документів (довідок), які мають доказове значення; консультативна допомога начальникові органу (служби) внутрішніх справ при вирішенні ним у межах компетенції питань оцінки повноти, всебічності та об'єктивності перевірочних матеріалів кримінальних справ; процесуальна діяльність у формі судово-психологіч-

ної (психолого-психіатричної, психолого-криміналістичної та ін.) експертизи; розробка відповідних рекомендацій стосовно розробки стратегій і тактики дій.

Представимо *організаційну структуру психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС*.

З метою чіткого визначення організаційної структури психологічного забезпечення і уникнення непорозуміння в процесі реалізації концепції, необхідно вирішити такі його аспекти: науково-методичне, організаційне, матеріально-технічне, кадрове та нормативно-правове.

Науково-методичне забезпечення передбачає:

- виділення основних наукових проблем, які висуває практика, і визначення завдань психологічного забезпечення;
- психологічний аналіз діяльності спеціалістів оперативно-розшукових, слідчих та інших підрозділів;
- обґрунтування критеріїв і методик психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності;
- перевірку надійності і валідності методик;
- розробку керівних і методичних документів, що регламентують психологічне забезпечення;
- аналіз і узагальнення результатів психологічного забезпечення та обґрунтування рекомендацій щодо його вдосконалення.

Організаційне забезпечення включає:

- планування та організацію психологічного забезпечення

оперативно-службової діяльності;

- вибір регулюючих заходів для здійснення психологічного забезпечення.

На організаційному рівні систематичне психологічне забезпечення – частина циклу, яка відображає спосіб, визначає дії і заходи з підвищення ефективності діяльності і розвитку органів внутрішніх справ. Цей цикл починається з визначення бажаного результату психологічного забезпечення в цілому або одного з його напрямів. Ним може бути процес психологічного забезпечення сам по собі (певний напрям або окрема функція), систематичний процес професійного удосконалення, формування команди, сприяння змінам у поведінці працівників та ін. Потім проводиться оцінка досягнутих результатів.

Цикл процесу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС:

- визначення і аналіз потреб психологічного забезпечення на трьох різних рівнях: потреби системи ОВС як цілого, кожної служби (спеціальності) окремо і, нарешті, – особистості кожного працівника;
- визначення результатів психологічного забезпечення в категоріях психологічного клімату й умов діяльності, рівня професіоналізму, умінь, цінностей і поглядів, знань, що здійснюється шляхом оцінки актуального стану діяльності підрозділу та визначення бажаних результатів;
- складання плану психологічного забезпечення з метою задоволення потреб і отримання відповідних результатів;

- реалізація психологічного забезпечення, проведення та завершення конкретних дій за певними напрямами;
- оцінка успішності психологічного забезпечення в досягненні цілей і використання результатів для аналізу циклу психологічного забезпечення (за окремими напрямами). Проводиться на всіх рівнях (підрозділ, служба, особистість) із використанням актуальних критеріїв.

Наведемо цикл реалізації конкретного напрямку (психологічне забезпечення роботи з персоналом органів внутрішніх справ, оперативно-розшукової і слідчої діяльності) або функції (консультативна, інформаційна-аналітична, консультативна та ін.) психологічного забезпечення.

Цикл, що розглядається нижче, застосовний для реалізації будь-якого напрямку (завдання) психологічного забезпечення як на організаційному рівні (на рівні підрозділу), так і на індивідуальному:

1) аналіз актуального стану чи якості виконання професійних обов'язків;

2) визначення результатів чи бажаного стану, певного рівня ефективності діяльності;

3) встановлення критеріїв для оцінки досягнення бажаного результату (що психолог повинен побачити, почути, відчувати, щоб дізнатись, що результат досягнутий);

4) порівняння того, що було досягнуто, з тим, що планувалося досягти; це порівняння дозволяє виявити вади і визначити необхідні дії, засоби, ресурси для їх усунення;

5) повторне порівняння і виконання дій до тих пір, доки не буде досягнутий бажаний стан, відповідно до прийнятих критеріїв;

б) встановлення наступної цілі психологічного забезпечення і продовження циклу.

Матеріально-технічне забезпечення передбачає:

- створення і обладнання спеціальних кабінетів, кімнат психоемоційного розвантаження, а також для індивідуальних і групових консультацій та обстежень;
- наявність стандартних бланків (методик) для психологічних досліджень, необхідних матеріалів і засобів, комп'ютерної та оргтехніки;
- створення автоматизованих систем для індивідуальних і групових досліджень, активного психологічного навчання, навчальних фільмів, баз даних і комп'ютерної обробки результатів психологічного обстеження;
- створення комп'ютерних програм для аналізу оперативної інформації та збору статистичних даних.

Для функціонування психологічних підрозділів також необхідні автотранспорт, додаткові витрати на відрядження, діловодство, залучення спеціалістів з інших відомств, придбання сучасних психологічних методик та програм з обчислення та обробки даних обстежень. Тут виникають питання пошуку методичних засобів, матеріальних ресурсів, джерел фінансування, встановлення порядку та критеріїв розрахунку коштів та ін. Доцільно централізовано переглянути розподіл грошо-

вих ресурсів у відомстві та санкціонувати фінансування діяльності психологічної служби. Для розвитку матеріально-технічної бази необхідно розглянути можливості використання місцевого бюджету, спонсорської допомоги, а також надання психологами платних послуг населенню [2].

Кадрове забезпечення складається з:

- розробки навчальних планів, програм і навчальних посібників;
- підготовки викладацького складу;
- методичного, матеріально-технічного забезпечення навчального процесу;
- підготовки психологів для всіх ланок системи психологічного забезпечення.

Однією з головних умов ефективного функціонування системи психологічного забезпечення є якісний склад психологів. Він визначається їх особистісними якостями і професійною компетентністю. Особистісні професійно важливі якості відображені у професіограмі психолога, яка є основою для створення системи професійного психологічного відбору. Професійна компетентність залежить від базової психологічної освіти і розуміння специфіки діяльності правоохоронних органів.

Успішна підготовка кваліфікованих психологів залежить від безперервної багатопланової системи, яка містить такі форми:

- чотири- або п'ятирічна підготовка спеціалістів;
- дворічна (очно-заочна форма) – для осіб, які мають вищу не психологічну освіту і бажають отримати другу спеціальність, підтверджену державним дипломом;

- перепідготовка для осіб, які мають вищу не психологічну освіту, з отриманням відомчого диплому;
- систематичне підвищення кваліфікації (за окремими напрямками);
- науково-практичні конференції і семінари з обміну досвідом;
- стажування при базових психологічних центрах (у тому числі закордонних) [3].

Слід особливо підкреслити, що підготовка психологів у вищих навчальних закладах системи МВС повинна бути цільовою. З цією метою необхідно вводити спеціалізацію згідно з основними напрямками психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності, а саме: психологічне забезпечення роботи з персоналом органів внутрішніх справ і психологічне забезпечення оперативно-розшукової, слідчої та іншої діяльності.

Нормативно-правове забезпечення регулює статус практичного психолога, його права та обов'язки, характер взаємодії, стосунків і є однією з важливих умов функціонування психологічного забезпечення. Розвинена нормативно-правова база не тільки регламентує порядок роботи психолога, але й є засобом його правового захисту в разі виникнення якихось колізій.

Юридичний статус психологічних підрозділів, права, обов'язки та відповідальність осіб визначаються насамперед тією роллю, яку повинні виконувати ці підрозділи, а також їх місцем в організаційній структурі управління органами внутрішніх справ. Психологічні підрозділи повинні, з одного боку, мати юридичну самостійність при вирішенні окремих завдань своєї діяльності, а з іншого —

відповідати статусу структурного підрозділу в органі внутрішніх справ.

Нормативно-правової регламентації потребують такі питання, як кваліфікаційні вимоги до психолога, посадовий статус (функціональні обов'язки, права, відповідальність), нормативи навантаження (орієнтований час, що відводиться на психологічне обстеження, консультування та ін.), професійно-етичні норми, критерії оцінки, система звітності, порядок взаємодії з іншими службами.

Проблемними у відношенні нормативного закріплення є сьогодні такі питання: надання права від імені психологічних підрозділів, які знаходяться на вищому ієрархічному рівні управління, здійснення угоди купівлі-продажу за межами системи МВС психологічного інструментарію; укладання творчих угод про співробітництво із позагалузевими психологічними підрозділами, трудові договори на залучення висококваліфікованих спеціалістів для наукового консультування із складних практичних та наукових питань, проведення комісійних психологічних експертиз, навчальних занять в системі підготовки і підвищення кваліфікації кадрів психологів.

При розгляді інформаційної структури психологічного забезпечення необхідно визначити:

- форму надання результатів психологічного обстеження працівників і колективів органів внутрішніх справ;
- характер висновків та пропозицій стосовно них з точки зору ступеня їх категоричності і спрямованості;
- режим секретності психологічної інформації, порядок користування нею;

- форму, зміст, порядок подання підсумкової звітності про виконану роботу;
- обсяг і характер психологічної інформації, з якою може бути ознайомлений працівник, який був обстежений, для самовиховання та професійного розвитку [4].

Ефективність функціонування психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС безпосередньо залежить від управління ним, а саме, від діяльності Центру практичної психології Департаменту роботи з персоналом МВС України.

На підрозділ даного рівня доцільно покладати такі завдання:

- стратегічне керування всіма підрозділами, які виконують психологічну роботу, і координацію їх діяльності;
- розробку науково обґрунтованих концепцій подальшого розвитку психологічної служби в масштабах відомства;
- підготовку нормативно-правової бази, що регламентує діяльність служби на всіх рівнях;
- централізоване забезпечення психологічної служби сучас-

ними посібниками, психодіагностичними та психокорекційними методиками, видання спеціальних журналів, бюлетенів, проведення всеукраїнських конференцій;

- організацію централізованої системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації спеціалістів-психологів;
- щорічний збір та аналіз інформації про діяльність психологічної служби;
- узагальнення та розповсюдження позитивного досвіду (вітчизняного та закордонного).

Узагальнюючи вищесказане, підкреслимо, що ефективність психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС багато в чому залежить від характеру його взаємозв'язків з іншими видами забезпечення правоохоронної діяльності, гнучкої системи координації всіх наведених елементів функціонування.

Представлені в статті міркування можуть бути використані для розробки проекту концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ.

1. Столяренко А.М. Опыт разработки психологической концепции управления в сфере правопорядка // Психол. журнал. – 1983. – Т. 4. – № 3. – С. 12–20.
2. Чернилов В.И. Проблемы научного обеспечения функционирования психологической службы в органах внутренних дел // Социально-психологическая служба в органах внутренних дел: современное состояние и перспективы развития: Труды Академии. – М., 1990. – С. 3–14.
3. Самонов А.П. О некоторых аспектах деятельности психологической службы органов внутренних дел. – Там же. – С. 105–112.
4. Нафтульев А. И. Психологическое обеспечение гибких производственных систем // А. И. Нафтульев, Н. М. Лебедева, В. С. Тимощук. Психологическое обеспечение трудовой деятельности. – Л.: ЛГУ, 1987.

Подано до редакції 30.11.2005 р.